

Tóth Árpád

Az evangélikus polgárság részvétele a korai magyarországi egyesületekben

Közéleti ambíciók, társadalmi hálózatok, csoportstratégiák

Az egyesületi szerveződés és az újkori (városi) társadalmi átalakulás közötti összefüggés vizsgálata az új utakat kereső nyugat-európai társadalomtörténet-írás kedvelt kutatási témái közé emelkedett az 1980-as, 1990-es években. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a Cambridge University Press háromkötetes újkori társadalomtörténeti szintézisének koncepciójában önálló fejezetet kapott a téma a fontos társadalmi intézmények (*Social Agencies and Institutions*) egyikeként, és hogy a németországi polgári társadalom keletkezését kutató, Lothar Gall nevével fémjelzett frankfurti projekt keretében megjelent tanulmánykötetek és monográfiák szerzői rendre kihagyhatatlan elemzési szempontként használták az új típusú polgárság közéleti magatartásformáinak vizsgálatában.¹ Az ezt követő időszakban azonban nemzetközi léptékben is lanyhult az érdeklődés a polgárság egyesületi keretekben zajló szerveződésének történeti alakulása iránt. Az alábbi tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy egy új aspektussal gazdagítsam a (korai) polgári egyesületekről alkotott történeti képet, amikor egy konkrét társadalmi csoport – a hazai német evangélikus polgárság – példáján keresztül azt vizsgálom, hogy milyen értelemben kapcsolódik csoportstratégiákhoz az egyesületi aktivitás a 19. század második negyedében. Az elemzés azt igyekszik igazolni, hogy az egyesületi szerveződés értelmezésének fontos, ám eddig alábecsült aspektusa, hogy gyakran már meglévő kapcsolathálókra épül. Az evangélikusok egyesületi mozgalmabeli súlyának és profiljának feltérképezése és ennek értelmezése előtt azonban szükséges néhány kontextualizáló megjegyzést tenni.

AZ EGYESÜLETI SZERVEZŐDÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI VIZSGÁLATÁRÓL

Az európai egyesülettörténeti kutatás fénykorában megjelent tanulmányok részben eltérő magyarázó tényezőkre és összefüggésekre helyezték a hangsúlyt, amikor a szervezettípus elterjedését és sikerét igyekeztek értelmezni. Abban azonban egyetértés tapasztalható, hogy az intézménytípus genezise mögött kitapintható

¹ Morris 1990; Gall (Hg.) 1991. Például München esetében: Zerback 1997: 82–87. A frankfurti projektről és annak kritikájáról (és különösen az egyesületeknek a polgárság átalakulásában játszott szerepéről és annak értelmezéséről): Ó. Kovács 2004: 118–124. A korabeli egyesülettörténeti tanulmányok között kiemelkedő jelentőségű még: Hardtwig 1984.

egy általánosan érvényes társadalomtörténeti fejlemény, amelynek lényege, hogy egy ekkoriban megerősödő társadalmi csoportok – a kapitalizálódó gazdasági életben sikeres, önálló egzisztenciájú, városi személyek, valamint (kisebb mértékben) az értelmiségi foglalkozásúak bizonyos körei – próbálták az egyesületeken keresztül közvetlen környezetüket saját értékrendjük szerint formálni, és ennek révén a helyi hatalomgyakorlást befolyásolni.² Igaz, a részt vevő társadalmi rétegek szélességét és természetét illetően különbségek mutatkoznak az egyes kutatási eredmények közt – ami részben az angolszász és a német területek társadalmi tendenciáinak eltéréseivel is összefügg. Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy ezek a tanulmányok az egylettagság vizsgálata során abból indulnak ki, hogy a tagok alapvetően rendi és/vagy foglalkozási makrocsoportokat reprezentálnak. Látványosan illusztrálják ezt a gyakorlatot az egyes német kutatók szövegeihez mellékelt táblázatok, amelyek kisebb-nagyobb makrocsoportok szerinti bontásban adják meg a tagság összetételének arányait. Ezen a téren valószínűleg Dieter Hein a már említett frankfurti projekt keretében megjelent írása a legalaposabb, amelyben illusztráció gyanánt 12 német város 20 társaságának társadalmi támogatottságát 23 rendi-foglalkozási kategóriába besorolva mutatja be kétoldalas táblázatokban (két időmetszetben). Célja, hogy az egyes városok közötti különbségeket érzékeltesse, látványos eredménnyel járt, ugyanis az egyes város-típusok között számottevő eltéréseket tudott így kimutatni.³

Ami a magyarországi fejleményeket illeti, azt szükséges kiemelni, hogy a korszakra vonatkozó általános történeti kép a közelmúltig azt hangsúlyozta, hogy a polgári átalakulásban a reformer beállítódású középbirtokos nemesség játszott vezető szerepet, és hogy ennek megfelelően az újonnan létrejött, egyesületi kereteket felvevő szervezetekben is ez a réteg volt a meghatározó. Igaz, a korai egyesületek tagságának összetételére érdemi elemzés sokáig nem irányult; mint a városi társadalomtörténet forrásbázisát áttekintő Bácskai Vera rámutatott: a kutatás ezen a téren legfeljebb az egyletek listázásáig jutott el.⁴ Az újabb kutatás a birtokos nemesség dominanciájának tételét megkérdőjelezve azt igyekezett bizonyítani, hogy ezekben a városi bázisú intézményekben hiba lenne alábecsülni a polgárság egy bizonyos, a közéleti aktivitás iránt fogékony és a társadalmi felemelkedés útjait kereső csoportjának szerepét, akár a tagságon belüli számarányt tekintjük, akár az egyletvezetői pozíciók betöltésének gyakoriságát. Ráadásul a különféle egyesületek közül éppen a korban újszerű, polgáris társadalomképhez kapcsolható profilokra – például a városi pauperizációra reflektáló szegényügyi útkeresésre vagy a nem a nemesi eszményekhez kötődő testgyakorlásra – szakosodó szervezetekben tapintható ki leginkább az új típusú polgárság fokozott súlya.⁵

² Tóth 2005: 17–29.

³ Hein 1993: 158–159, 164–165.

⁴ Bácskai 1989a: 19.

⁵ Tóth 2005.

Szintén a pesti kutatási eredmények mutatták, hogy a város népességéhez képest igen csekély arányú evangélikus gyülekezet bizonyos tagjai feltűnő gyakorisággal azonosíthatók az egyesületek szervezői vagy választmányi pozícióiban.⁶ Habár szólnak amellett érvek, hogy a Magyar Királyság német evangélikus polgárságához több más területen is figyelemre méltó teljesítmény kapcsolható a késő rendi korszakban,⁷ a magas fokú aktivitás az egyesületi élet közegében felvet egy súlyos elméleti problémát. Arról az ellentmondásról van szó, hogy mennyiben lehet értelme az egyleti tagok vallásfelekezetekhez való tartozását vizsgálni, ha maguk az egyesületek a nyilvánosságnak szánt szövegeikben olykor kifejezetten hangsúlyozták közömbösségüket tagságuknak az egyes egyházakhoz való tartozása kapcsán, és azokban a kiadványokban, amelyek a tagok társadalmi szerepeinek felsorolásával egyfajta reprezentatív képet mutattak támogatói körükről, a tagok felekezeti hovatartozásáról semmiféle adatot nem közöltek.⁸ Kérdés ezek után, hogy mennyire tekinthető releváns elemzési szempontnak a felekezet szerinti összetétel vizsgálata? Eldönthető-e egyáltalán elméletileg, hogy az egyesületek tagösszetételének súlypontjait vagy heterogenitását – a szakirodalomban meggyökeresedett hagyományt követve – a rendi-foglalkozási arányokkal fejezzük ki, vagy inkább más tényezőket kellene vizsgálnunk, például a helyi közösség „régí” befolyásos családjai és a parvenük részarányát, netán a frissen bevándoroltak vagy az egyes felekezeti kisebbségek részvételének a mértékét kellene elemeznünk?

Ebből a szempontból megvilágító erejű lehet, ha a tagok társadalmi státuszának különféle, de egységes szempontrendszer szerinti vizsgálata mellett a csatlakozott egyének közötti személyes kapcsolatokat – azok elrendeződését, valamint intenzitását és jellegét – is figyelembe vesszük. Ez a módszer azzal az eséllyel kecsegtet, hogy az illető egylet domináns társadalmi karakterén kívül fényt vet a rekrutáció mechanizmusaira is. Könnyen belátható, hogy egy efféle kutatás szisztematikus végigviteléhez általában kedvezőtlenek a forrásadottságok, ám szerencsés esetben ez az elemzési módszer igazolhatja, hogy az egyesületi tagság mögött személyes kapcsolatok rendszere tapintható ki.⁹

Mindez azért is látszik gyümölcsöző módszernek, mert feloldja az imént jelzett ellentmondást. Valamely vallásfelekezet statisztikai felülreprezentáltsága

⁶ Tóth 2005: 223.

⁷ Tóth 2017.

⁸ Általánosságban a társadalmi státuszjelölő megjegyzések között a leggyakoribbak a rendi állásra vonatkozó utalások – főnemesi címek, a német szövegekben a 'von' szócska –, ám például a pesti Nemzeti Casino esetében foglalkozásokat és beosztásokat, illetve összességében egyfajta „másodlagos rendi hierarchiának” nevezhető rangokat – királyi kamarás, táblabíró –, még később pedig lakhelyeket is megadtak (Tóth 2011: 51–53).

⁹ A Nemzeti Casino 1848 előtti tagjai közül összesen több mint négyszázat sikerült azonosítanunk Széchenyi István közreadott (rövidített) naplójában és a pesti városfejlesztési terveivel összefüggő levelezésében (Tóth 2011: 55–56). Valószínűleg a személyes kapcsolatok súlyának kifejeződéséként is értelmezhető az az adat, amely szerint a korabeli New York egyik mértékletességi egyletének hét vezetője közül három, illetve kettő egymás közvetlen közelében lakott (Blumin 1989: 197).

az egyleti tagságban ugyanis nem (vagy nem feltétlenül) az adott közösség sajátos vallásosságával, teológiai hagyományával áll összefüggésben, hanem inkább a hasonló keretek között zajló szocializációjukkal (ezen belül az általuk látogatott felsőbb iskolák szellemiségével), kultúrájuk közös jegyeivel, illetve társadalmi helyzetükkel. Ez utóbbi különösen erőteljes szempont lehet a pesti evangélikusoknál, akik csak a türelmi rendelet (1781) után nyertek jogot arra, hogy bármely szabad királyi városban letelepedjenek és polgári címért folyamodjanak, ám a kezdeti marginalitást követően hamar kulcsszerephez jutottak a kora kapitalista pesti gazdasági életben. Másrészt egy aránylag csekély létszámú, ám úttörő jellege folytán vélhetően kényszerűen összetartó egyházköztség esetében fokozottan feltételezhető az egyháztagok közti személyes kapcsolat és ennek szerepe a közösségszerveződésben.

A MAGYARORSZÁGI KÉSŐ RENDI KORSZAK EGYESÜLETI HÁLÓZATA ÉS AZ EVANGÉLIKUS RÉSZVÉTEL

Az egyesületek történetének – és fokozottan a társadalomtörténetüknek – a kutatását számos tényező nehezíti. Ezek között a témánk szempontjából a legfontosabbak közé tartozik, hogy a – magánjogi intézménynek számító – egyletek saját iratanyagának (közte a tagnyilvántartásnak) csak a töredéke került közlévelárba, és maradt fenn; és hogy igen nehéz feltérképezni a meghirdetett célok, a nyilvánosságának szóló beszámolók és a tényleges tevékenység közti viszonyt (noha ezek között számottevő lehetett az eltérés, részben a felettes hatóság ellenőrző figyelmének elkerülése érdekében, részben azért, mert az alapításkor megmutató lelkesedés később sok esetben megcsappant). További elméleti probléma az egyesület fogalmának ködössége, bizonytalansága, ami miatt olykor nem világos, hogy egy-egy szervezet egyesületnek tekinthető-e. A magam részéről döntő kritériumnak tekintem a csatlakozás önkéntességét, a konkrétan meghatározott, közérdekként tekintett közös célt, a tagok elköteleződését (ami tagdíjfizetésben és/vagy aktív tevékenységben nyilvánult meg), illetve a (legalább formálisan) demokratikus szervezeti működést, vagyis a tagság által jóváhagyott alapszabályt, abban a tagok jogegyenlőségét, a szervezet alulról építkező szerkezetét, autonómiáját és a működés nyilvánosságát.¹⁰ Látni kell azonban, hogy ez a meghatározás alapvetően utólagos konstrukció, amely az elemzés célját szolgálja, miközben a korban érvényesült egy ennél szélesebb, de elmosódó kontúrú társadalmi mozgás, az erősödő *civil aktivitás*, amelynek lényegi közös pontja, hogy a (városi) népesség viszonylag széles rétegei közéleti jellegű tevékenységet folytattak, befolyásolni igyekezve környezetük közügynek látott elemeit, vagy egyszerűen a korábbiakhoz képest fokozott társas életet éltek.¹¹

¹⁰ Tóth 2005: 44.

¹¹ Ebbe a szélesebb értelemben vett civil aktivitásba beletartozik a nem formalizált keretek között működő irodalmi szalon világa (Fábrí 1987), a titkos társaságok (alapvetően a szabadkőmű-

Mindezeket a korlátokat figyelembe véve, a kutatás kérdéseinek megválaszolásához a korban működő egyesületek feltérképezése után 1.) a rendelkezésre álló vezetőség- és taglisták feldolgozása, 2.) azokon – a rendelkezésre álló egyházi anyakönyvek és gyülekezeti névsorok alapján – az evangélikus személyek azonosítása, 3.) az e szűrés eredményeként kiemelkedő szerepűnek látszó személyek egyéb – egyházi és városi, valamint az előbb jelzett *szélesen vett civil aktivitásban* mutatott – közéleti aktivitásának felmérése és 4.) ugyanezen emberek (egymáshoz fűződő, illetve nem csak helyi szintű) kapcsolati hálójának rekonstruálása és elemzése vezethet el. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatos eddigi részeredményeket foglalom össze.

Az 1848 előtti magyarországi egyesületi hálóról aránylag keveset tudunk. Az 1990-es évek elején Pajkossy Gábor összegezte a részint utólag készült egyletstatisztikai anyagra, részint egykorú iratokra alapuló gyűjtésének kezdeti eredményeit.¹² Az ott közölt esetszámokról azt feltételezte, hogy alsó értékek, mivel a későbbiekben még újabb egyletekről szerez tudomást a kutatás (éppen ezért 5-re kerekített értékekkel dolgozott). Újabb átfogó adatsor – különösen maga az egyletkataszter – azonban azóta sem látott napvilágot.¹³ Az egyesületek listájának hiányosságát kifejezően jelzi, hogy az egykorú sajtóban viszonylag könnyen lehet találni a szakirodalomban eddig nem ismert szervezeteket, illetve hogy az 1845 elején országosan végrehajtott egyesületi összeírás levéltári anyagában említett egyletek csupán töredékét teszik ki azoknak a szervezeteknek, amelyeket egy alapos kutatással helyi szinten azonosítani lehet.¹⁴

Ezt szem előtt tartva is fontos kiindulópont lehet a társadalmi beágyazottság kérdéseire irányuló kutatás számára néhány Pajkossy által közölt, arányszámot kifejező adat: a legalább 500 korabeli magyarországi egyesület közül Pest-Budán legalább 80, Pozsonyban és Sopronban – mint „nagy német többségű városokban” – 25, illetve 15 működött, Erdély 100 egylete pedig leginkább a szászság városaiban alakult meg.¹⁵ Jelen tanulmány kérdésfelvetése szempontjából fon-

vesek) nem a nyilvánosság előtt zajló tevékenysége, a nem az önkéntes csatlakozási szándékon alapuló szervezetek köre (a Magyar Tudós Társaság és a Kisfaludy Társaság éppúgy, mint a városok különféle szegényügyi bizottságai), a részben vagy egészben anyagi érdekeket követő szövetkezések (a kölcsönös segélyező egyletek és a részvénytársaságok, ha eltérő módon is), és talán az egyházközösségekhez kapcsolódó intézmények.

¹² Pajkossy 1993.

¹³ Ezenkívül teljességre törekvő gyűjtés zajlott a kaszinókról, illetve az olvasókörökről (Fülöp 1978; Eöry 2016: 35–92), továbbá az 1848 előtti évtizedekre nézve a pesti (Tóth 2005) és a győri (Dominkovits 1994) egyletekről.

¹⁴ Példaként: az *Orvosi Tár* 1841-es évfolyama az előfizetői között megemlíti a – szakirodalomban nem szereplő – miskolci, szatmári és temesvári orvosegyesületet, valamint a marosvásárhelyi seborvosegyesületet (*Orvosi Tár Új folyamata* [1.] 25. [1841. június 20.] 405–406). Az összeírásban szereplő és az egyéb forrásokból rekonstruált egyesületek kontrasztjára: GYVL IV.1056.a. Győr város tanácsának jegyzőkönyvei. 1845. 111. (január 10., 35–36) és 1845. 283. (január 24., 102–103), amely szerint „itten csak két illyes egyesület, ti. a takarékpénztári és védegyleti létezik”, amelyhez képest Dominkovits Péter tanulmányában kilenc egyletet tárgyal (Dominkovits 1994).

¹⁵ Pajkossy 1993: 106–107.

tos egybeesés, hogy a felsorolt magyarországi városok az első magyarországi nem nemesi összeírás szerint egyben a legnagyobb evangélikus népességű szabad királyi városok voltak, egyúttal – a kelet-magyarországi mezővárosi lutheránus lakosság szlovák karakterét figyelembe véve – a legnépesebb német evangélikus gyülekezetek.¹⁶ Pajkossy azt is kiemeli, hogy az egyes egyesülettípusok területi megoszlása erősen eltért egymástól: míg bizonyos típusok – így a (legnagyobb számban létrejött) kaszinók és olvasótársaságok, takarékpénztárak, gazdasági egyesületek – jellegzetesen nagyszámú település között oszlottak meg, addig a jótékonyági profilú és önszegélyező egyletek jelenléte inkább a legurbánusabb városokra szorítkozott, ahol viszont egy-egy típusból akár több is működhetett. Az is fontos tanulság a mi szempontunkból, hogy több típus esetében is az első szervezet Brassóban, tehát az erdélyi szászok egyik központjában alakult meg, köztük az első szabadkőműves-páholy (1749-ben), az első kaszinó (1826-ban) és az első takarékpénztár (a már 1827-ben elindult szervezés után 1835-ben).¹⁷

SZABADKŐMŰVES-PÁHOLYOK

A lutheránus kezdeményező szerep már a szabadkőművesség hazai megtelepedésénél kimutatható. A szabadkőműves mozgalom hazai történetének korai monográfusa, Abafi Lajos „a polgárok vagy városi patrícusok” szerepét domborítja ki, valamint az általa megnevezett városok (Brassó, Nagyszében, Eperjes, Pozsony) azon jellegzetességét, hogy fokozottan alkalmasak voltak a közvetítésre, bennük „a külfölddel sűrűn érintkező németiség túlsúlyban lévén”.¹⁸ Igaz, a meghonosító személyek felekezeti hovatartozására Abafi nem utalt,¹⁹ ám a korszakra vonatkozó peregrinációs adattár segítséget nyújt ezen a téren. A brassói páholyt megszervező „Seuleni Seuler G. Márton” például nyilvánvalóan azonos az (evangélikus) jénai egyetemre 1748-ban beiratkozó, erdélyi nemes származású Martin Gottlob Seulennel.²⁰ Az 1765-ben alapított nagyszébeni páholy vezetője, Simon Friedrich Bausnern esetében nem tudunk birodalmi egyetemi tanulmányról, viszont két vele azonos családnévű, talán a család eggyel korábbi nemzedékéhez tartozó személy esetében igen, akik szintén protestáns német egyetemeken

¹⁶ Az evangélikus férfi lakosság Sopronban 2457, Pozsonyban 2454 főt tett ki, ami a teljes helyi népesség 49,2, illetve 26,2 százalékának felel meg (Tóth 2017: 116). Pest-Buda lutheránus népessége ekkor még egy nagyságrenddel kisebb, ám másfél évtizeddel utóbb az egyházi forrás 4000 körülire becsüli (Csaplovits 1820; lásd még: Kollár 1838).

¹⁷ Abafi 2012: 36–37; Pajkossy 1993: 106; Egrý 2002: 1263–1265.

¹⁸ Abafi 2012: 36.

¹⁹ H. Balázs Éva 1000 körülire becsülte a magyarországi szabadkőművesek számát az 1780-as évekre, és szerinte „túlnyomóan valamelyik protestáns vallás követői” voltak (H. Balázs 2005 [1977]: 151).

²⁰ Tar 2004: 213. Ugyanezzel a vezetéknevvel Jénában 1795-ben, Erlangenben 1760-ban regisztráltak diákokat (mindketten erdélyi nemesek, az utóbbi esetében azt is tudni, hogy brassói születésű) (Tar 2004: 76, 211).

tanultak, ahogyan az alapító kör más tagjai is, többen közülük a lelkészpályára készülve.²¹ A csoportból különösen nagy jelentőségű Martin Gottlieb Neustädter orvos, mivel valószínűleg ugyanabból az evangélikus Neustädter nemzetségből származik, amelynek egy tagja 1735 körül települt át Nagyszombatból Pozsonyba, majd egy nemzedékkel később Eperjesen is feltűnt, és amely familia tagjai vaskereskedő, ügyvéd- és lelkészfoglalkozású személyek, és az egyik ág 1756-ban nemességet nyert.²² Neustädter nagyszombeni páholytagsága a mi szempontunkból azért jelentős, mert kapcsolatot jelezhet az első magyarországi páholyok társadalmi háttérét adó városi közösségek között.

A királyi Magyarország első páholya, az 1769-ben alapított eperjesi esetében szintén dokumentálható evangélikus személyek jelenléte. Abafi ugyan döntő impulzusként a lengyel hatást emeli ki – a varsói nagypáholytól érkezett az engedély az alapításra –, ám a két további ismert név közül mindketten a helyi német evangélikus közösségnek voltak a tagjai: Joseph Szolkovy kereskedő (aki ebben az egyházban nősült 1761-ben) és az Abafi által csak Kriebel városi tanácsosként említett személy, aki feltehetően Johann Kriebel (1731–1778) német gyülekezeti lelkész és Elias Kriebel (?1739–1783) eperjesi kereskedő közvetlen rokona volt. Itt is érdemes arra utalni, hogy a családi kapcsolatok egyúttal hozzájárulhattak

²¹ Abafi 2012: 37–38; Tar 2004: 135 és 195 (Anton Bartholomäus Bausnern, 1723: Halle, 1724: Jena), 140 (Samuel Bausner, 1732: Halle), 75 és 222 (Thomas Filtsch, 1760: Erlangen, 1761: Jéna), 76 és 223 (Johann Hammer, 1761: Erlangen, 1762: Jéna), 221 (Johann Georg Eckhardt, 1761: Jéna), 77 (Lucas Friedrich Hermannsfeld, 1763: Erlangen). A felsorolt személyeket mind eredélyi származásúakként jegyezték be az egyetemi anyakönyvbe.

²² Johann Neustädter, a nagyszombati Johann Christoph Neustädter vaskereskedő ismeretlen foglalkozású, de Pozsonyban a választott polgárságba bekerült fia 1731-ben vette feleségül a Segner nemes városvezető dinasztia egyik tagjának lányát. Pozsonyban született fiaik közül Johann Christoph Neustädter (1733–1803) pozsonyi ügyvéd, a Batthyány család jószágigazgatója, az 1780-as években pedig a nagyszombati kerületi táblán ügyvéd; öccse, a Halléban tanult Johann Karl (sz. 1747) Eperjesen volt a német gyülekezet lelkésze 1778 és 1803 között, amikor nyugállományba vonult. Feltételezhető, hogy Martin Gottlieb, aki Segesváron született, és az orvosi diplomáját megalapozó képzettségét Erlangenben (1760-tól) és Strassburgban (1761-től) szerezte, annak a Michael Neustädternek a fia, aki Brassóban született, Lipcsében tanult orvosnak (1729-től), és később Nagyszeben körzetében lett orvos. A két Neustädter család közötti kapcsolat valószínűségét a névazonosságokon kívül az is erősíti, hogy tudunk egy Nagyszombatban született Michael Neustädterről, aki Jénában tanult 1746-tól, márpedig megfigyelhető a kor névadási gyakorlatában, hogy a családokon belül a keresztnévek ismétlődnek. Ez alapján gyanítható, hogy a szebeni orvos Michael a nagyszombati kereskedő Johann fivére vagy unokatestvére lehetett (Tar 2004: 75, 211, 249, 277). A pozsonyi és az eperjesi német evangélikus anyakönyvek: az MNL OL mikrofilmmásolatai (törzsszám: X 7770 és X 9483) vagy a mormon egyház Family Search honlapján található forrásközlés. (Mivel mindkét anyakönyvhöz mutató is rendelkezésre áll, az azonosításhoz csak az évet adom meg.) Johann életrajzához még: pozsonyi ev. ker. akv. 1733. október 10. (ekkor még nagyszombati kereskedő), 1743. február 25. (ekkor már pozsonyi választott polgár). Johann Christoph életútjához: 1780 előtt csak ügyvédként említik, 1781. november 2. után már a Batthyány család jogügyigazgatójaként; lásd még pozsonyi ház. akv. 1781. június 6. Nemesítés: MNL OL A 57 Királyi Könyvek, 44. 10. A nagyszombati családtagokra: MNL OL X 7777, ház. akv. 1707. május 2.; ŠAT *Matricula Civium Tyrnaviensium* (I. f/1.), 1708. március 31.; ŠAT *Ecclesiastica, Acta A Catholicorum, Verzeichniss evang. Bürger, 1723, 1727.*

a szervezettípus terjedéséhez, mivel Elias Kriebel azonos nevű fia (1773–1807) Pozsonyban lett polgári kereskedő, míg öccse, Andreas (1779–1840 u.) Eperjese-n maradt ügyvédként, később városi tanácsnoki posztot szerezve.

A kémiai stúdiumok iránt fogékony szabadkőművesek a bányászat és kohászat hazai központjának számító Selmecebányán is korán, már 1774-ben páholyt szerveztek (az eperjesi páholy oltalma alatt). Itt a már az eperjesi páholyban igen aktív Hanzély Márton lépett fel szervezőként, akiről a rokonsága alapján sejthető, hogy evangélikus volt. A fennmaradt névsor alapján úgy tűnik, hogy a helyi lutheránus gyülekezet itt is meghatározó szerepet játszott – például a német gyülekezeti lelkész, Johann Csernánuszky volt az elnök. Szintén az eperjesi kör hatására indult el páholyok szervezése Besztercebányán és egyes szepességi városokban, ahol az Abafi által említett kisszámú név mindegyike evangélikus személyhez kapcsolható.²³

A szabadkőművesség vonatkozásában végül a pesti páholy szerveződését érdemes szemügyre venni. A pesti evangélikus közösség alapításának korát egyháztörténeti nézőpontból megíró Fabiny Tibor maga is utal arra, hogy a gyülekezet „szervezői, patrónusai és első adakozói nagy többségükben” szabadkőművesek voltak.²⁴ Fordítva ilyen mértékű egybeesésről azonban nem beszélhetünk, ugyanis a pesti (és budai) páholyban más helyi szervezetekhez képest aránylag nagy számban fordultak elő országos (kormányiszéki) közeleti szereplők és katonatisztek, és ez a helyzet a korszak viszonyainak megfelelően a katolikusoknak kedvezett (ugyanekkor ebben a páholyban még ortodox pópa tagról is tudni). Valószínűleg a pesti szervezet sajátossága az is, hogy polgári (rendi) jogállású és megélhetésű lutheránus személy befolyásos tisztséghez juthatott, mint Johann Samuel Liedemann, aki 1787 szeptemberében a Nagyszívűséghez címzett páholy titkára lett. Rajta kívül a polgári kötődés szempontjából fontos szereplő még Andreas Macher és Doloviczeny Sándor; az előbbi a napóleoni háborúk korában Pest egyik legjelentősebb nagykereskedője volt, az utóbbi pedig a türelmi rendelet után kialakult helyi hatalmi struktúrában a városi közösség legfontosabb evangélikus tagja: a tizenkét városi tanácsnok között az egyetlen evangélikus.²⁵

²³ Abafi 2012: 45–48. Hanzély – korábban Heinzely – Márton Abafi szerint az (evangélikus birtokos) Pottornyay családnál volt nevelő. Habár pályafutásáról és családalapításáról nem sikerült adatot találnunk, feltételezhető, hogy rokona – talán fivére – volt a Késmárkon 1773-ban nősült Hanzély Andrásnak, akitől a család legismertebb tagja, Hanzély Márton ügyvéd (1775–1844), a pesti evangélikus gyülekezet német közösségéhez tartozó tagja, egyben a Nemzeti Casinóban 1831 és 1837 között választmányi tag származott. További selmeczi páholytagok – így Hellenbach báró, Balthasar Tonheuser bányakamarai tisztviseelő, Samuel Szuloviny seb-orvos, Elias Thiel és Samuel Klieber – neve is rendre feltűnik az egyházközség anyakönyvében házassági tanúi és keresztapai szerepben (MNL OL X 9482).

²⁴ Abafi 2012: 276–288; Fabiny 2000: 24–25.

²⁵ Macherről, a bécsi Natorp cég helyi faktoráról: Gyömrei 1957: 217–226; Bácskai 1989b: 57–58. Doloviczeny (máskor: Doleviczeny) szepességi nemes családban született, Pesten ügyvédként működött, és 1786-tól 1808-ban bekövetkezett halálig volt a városi tanács tagja (Schmall 1899: I. 192). Témánk szempontjából érdekes az (1808 júniusában keltezett) végrendeleti hagyományaiból kiolvasható kötődéseinek szerkezete. Kegyes hagyományként 600-

A szabadkőművesség és evangélikus polgárság vonatkozásában leszűrhető az elmondottakból néhány tanulság. A felsorolt esetek azt mutatják, hogy a városi lutheránus gyülekezetek tekintélyes tagjai – olykor maguk a lelkészek vagy a városok világi vezetői – aktív szerepet játszottak a páholyok szervezésében. E két halmaz metszetét azonban hiba lenne eltúlozni, mert nemcsak a horvátországi városokban, de például Pozsonyban vagy Pest-Budán is számos katolikus személy csatlakozott szabadkőműves-páholyokhoz, vagy töltött be vezető tisztséget a mozgalomban. Az a kérdés is figyelmet érdemel, hogy mennyiben jogos a városi páholytagság vonatkozásában *polgárságról* beszélni. Az ismert erdélyi szász szabadkőművesek meghatározó számban nemesi címmel rendelkeztek, foglalkozásukat tekintve pedig elsősorban értelmiségiek voltak (főként lelkészek és orvosok, tehát nem klasszikus polgári foglalkozást űztek). A felső-magyarországi térség páholyaiban a helyzet annyiban más, hogy ott fontos elemek a környékről származó, de immár városlakó armalista vagy kisbirtokos családok is. Jól fejezi ki ezt, hogy a szabadkőműves mozgalomban a nagymesteri rangig jutott Pulszky Ferenc – aki a családból nyerhette a minitát, hiszen apai nagybátyja (Pulszky Dániel Ferdinánd katonatiszt) és anyai nagybátyja (Fejérváry Gábor) is páholytagok voltak – apai ősei alapvetően eperjesi lakosok voltak a 18. század második felében, a templommal szemben álló főtéri házzal és a gyülekezet a családban szinte öröklődő felügyelői tisztségével. Emellett a gyermekeiket folyamatosan az eperjesi német gyülekezetben keresztelték, és sűrűn vállaltak városi polgárok (kereskedők, patikusok) és eperjesi honoráciorok (lelkészek, orvosok) gyermekei mellett keresztapaságot.²⁶ A városi páholyok tagsága skálájának szempontjából fontos lenne azt is tudnunk, hogy mennyire volt jellemző, hogy a polgári foglalkozásúak felső és középső rétege is csatlakozott, ám az eredeti névsorok híján (csak Abafi feldolgozására hagyatkozva) nem lehetünk biztosak abban, hogy ezt reálisan meg lehet ítélni, ugyanis elképzelhető, hogy Abafi esetleg a társadalmi rang alapján

600 forintot hagyott a pesti, a lőcsei, a késmárki és a (valószínűleg szülőhelyét jelentő) toporci evangélikus egyházra, 300-300 forintot szánt pesti városi intézményekre (a polgárkórházra és a szegényintézetre), a terézvárosi és a józsefvárosi (katolikus) plébániatemplomok építésére, de az újonnan alapított nemzeti múzeumra is, a magánszemélyeknek hagyott tételek között pedig elsőként „Szombathy József” orvost nevezte meg, aki feltehetően azonos szabadkőműves tagtársával, Cseh-Szombathy Józseffel (1748–1815) (BFL IV.1202.cc. AM 1559). Az 1701-ben nemesített Doleviczeny nemzetség rangját jelzi, hogy az úrbéri összeírás idején tíz szepesi birtokon 85 jobbágyuk volt (köztük Doloviczeny Györgynek hat szepesi faluban, közel 30 jobbágytelken 77 jobbágya), hogy a testamentum szerint a végrendelkező egyik fiúve Szepes vármegye adószedőjének tisztségét töltötte be, és hogy a pesti tanácsnok maga is táblabírói címet kapott Szepesben (Fónagy 2013: 883–884).

²⁶ A páholytagságra: Abafi 2012: 40, 262. Inspекtori tisztséget töltött be a gyülekezetben Pulszky Ferenc nagyapja, Dániel (1727–1790) és ennek bátyja, Sámuel (1723–1792), valamint feltehetően apja, Károly (1756–1841) is. A felügyelői posztokra és a keresztelésekre (köztük az 1723 és 1803 közötti 35 esetre, amikor Pulszky gyerekeket kereszteltek) lásd az egyház anyakönyvét. A Fejérváry-, majd Pulszky-házra, amely egy időben a páholy székhelyeként is működött: Szentesi 1997; Abafi 2012: 40. Vö. Pulszky 1958: I. 44–47.

megszűrte a forrásanyagát. Így a páholytag evangélikusok esetében a „polgáriság” elsősorban az urbánus életviszonyokhoz szokottságot jelentheti.

JÓTÉKONYSÁGI EGYESÜLETEK

Időben második hullámként, ám a szabadkőművesség (és az azzal egyidős olvasókörök) után jelentős elmaradással honosodott meg Magyarországon a karitatív célú egyesületek típusa. A mai tudásunk szerint az első ilyen szervezet, az 1817-ben alapított Pesti Jótékony Nőegyesület (PJNE) jelentős áttörést hozott a szegénygondozás hazai történetében, amennyiben a polgári háttérű ideológia jegyében a szegénykérdés megoldását az érintettek munkára szoktatásában és munkához juttatásában látta. Ennek megvalósítására a Nőegyesület néhány év alatt széles intézményrendszert teremtett meg, a hályogos koldusok műtétére szakosodó kórháztól és az önkéntes dologháztól a szegény gyerekeket kézműves mesterségekre tanító iskoláig és a szegény nők által készített kézimunkát forgalmazó, és az ebből származó jövedelmet nekik visszajuttató Váci utcai üzletig.²⁷ A PJNE az 1815–1817 közötti, Európa-szerte rossz termést hozó évek által okozott éhínségre adott reakcióként alakult meg, és több vonatkozásban a kezdeményezők a nyugat-európai szellemi életre vonatkozó tájékozottságát bizonyítja, amiben nagy szerepet játszik az alapító társaság társadalmi háttere.

A kezdeményezés konkrét körülményeiről keveset tudni, a korai időszak vezetőségéről azonban megállapítható, hogy főként az evangélikus egyházhoz tartozó személyek alkották. Az egyesület első és e tisztségét 1833-ig, Bécsbe költözéséig betöltő elnöknője – Teleki László (1764–1821) gróf felesége, majd özvegye –, báró Mészáros Johanna pesti éveiben az evangélikus gyülekezetbe járt, amint erről egy 1800 körül készített templomi ülésrend tanúskodik. Tette ezt annak ellenére, hogy szülei reformátusok voltak, Pesten ekkor már (1796 óta) működött református gyülekezet a Kálvin téren, és utóbb őt magát is református szertartás szerint temették el.²⁸ Vélhetően Telekinéhez hasonlóan nagy szerepet játszott az egyesület működtetésében Schedius Lajos (1768–1847) egyetemi professzor, aki – számos egyéb tisztsége mellett – a pesti gyülekezet iskolai felügyelője (1811–1834), az országos egyház későbbi levéltárnoka és az 1805 körüli években a magyarországi lutheránus iskolák tanrendszerének egyik kidolgozója volt.²⁹ Az egyetel saját kiadványai szerint – a továbbra is a PJNE kiadványait saját neve alatt jegyző Schedius mellett – egy második titoknokot is alkalmaztak az ügyek intézésében, amely tisztséget Tessedik Pál ügyvéd, a szarvasi evangélikus

²⁷ Az egyesület történetéről részletesen: Tóth 2005: 59–95.

²⁸ Telekiné gyülekezetválasztásában talán szerepet játszott, hogy anyósa, Telekiné Roth Johanna (1741–1813) a pesti evangélikus közösség templomépítésekor az egyik legbőkezőbb adományozó volt (Fabiny 2000: 50).

²⁹ Kollár 1838: 1. Schedius életútjáról a legteljesebb, társadalomtörténeti szempontokat is alkalmazó feldolgozás: Balogh 2007. Gyülekezeti tisztségeire: Doleschall 1887: 173.

lelkész egyik fia töltötte be az 1820-as években. Az egyleti pénztárnok posztjáról 1820 óta van tudomásunk, amikortól (legalább 1833-ig) a katolikus Joseph Eggenberger könyvkereskedő látta el ezt a feladatot, ám a jótékony nőegyletben – a korabeli egyleti életben szokatlan módon – számvevői tisztséget is kialakítottak, amelyet az evangélikus Wilhelm David Rieger töltött be.³⁰ Az egyesület lutheránus háttere szempontjából az is lényeges, hogy védnökségét az alapítástól József nádor református felesége, Hermina főhercegnő vállalta, az ő korai halálát követően pedig a nádor újabb felesége, a württembergi dinasztiaiból származó, a pest-budai gyülekezeti életben is igen aktív, evangélikus Mária Dorotytya főhercegnő. Ám nemcsak a képviselői és adminisztratív feladatot ellátó személyek közt erős az evangélikus egyházban is tevékeny személyek jelenléte, hanem a tényleges karitatív feladatok végzésében is. Az egyesület történetének igazán aktív időszakát jelentő első évtizedben a PJNE hat kerületre osztotta be a város területét, és a hat kerület élén álló két-két választmányi tag közül három is evangélikus volt, egy további pedig katolikus születése ellenére erősen kötődött a pesti lutheránus gyülekezethez. Ráadásul a belvárosi kerületben az aktivisták többsége is az evangélikus nők közül került ki.³¹ Végül azt érdemes kiemelni, hogy az egylet minden kiadványában kiemelkedő jelentőségüként feltüntetett „asszonyi kéziművek boltját” az első hónapokban Georg Bernhard Liedemann üzemeltette, majd az ő visszalépése után a soproni születésű evangélikus Johann Gottlieb Graff felesége vette át tőle ezt a feladatot, aki ugyan személy szerint katolikus hitet követett, de végrendelete tanúsága szerint az evangélikus gyülekezetnek fontos támogatója volt.³² A jótékonykodás hagyományos változatának szervezésében is sajátosan meghatározó volt az evangélikusok súlya: az újévi üdvözlés „megváltására” a budai és pesti nőegyletek által szervezett, a helyi szegények megsegítésére hivatott gyűjtések során a pénzgyűjtő pontok – a városrészek plébánosai mellett – egyes lutheránus személyek voltak.³³

³⁰ Az 1831-ben, 54 évesen elhunyt Riegerről az egyleti kiadványok nem tesznek említést, e pozícióját csak a halotti anyakönyvből ismerjük.

³¹ Az 1. kerületben az alapítás idején Gyürky István Torontál megyei főispán felesége, Balogh Johanna (a korabeli közéletben is befolyásos Balogh Péter országos felügyelő lánya) és Raits Sámuel felesége, Katharina Birnstingel volt a két választmányi tag, a hét aktivista közül pedig négy: Anna Maria Scheiber (Leyritz tábornok özvegye), Elisabeth Freyburg, Christina Birnstingel, és Seyfried városi tisztviselő felesége tartozott a városi evangélikus közösséghez. A 2. (lipótvárosi) kerületben gróf Ráday Pál felesége, báró Prónay Ágnes választmányi tag volt, a gyülekezeti kurátor, Johann Samuel Liedemann felesége, Julianna Herrmann aktivista, a 3. (a Terézváros egy részét felölelő) kerületben pedig Gömör Károly patikus felesége, Elisabeth Bogsch és Sophia Hvizdag voltak evangélikusok. Az egylet korabeli vezetőinek és aktivistáinak névsorára: PJNE 1818 és PJNE 1834.

³² A katolikus rítus szerint temetett Anna Graff geborene Hausrucker végrendelete: BFL IV.1202cc. 3818 AN; evangélikus szempontból jelentőségét kiemeli Doleschall 1887: 49. Georg Bernhard Liedemann a pesti gyülekezeti kurátor Johann Samuel unokaöccse, aki a nemzetség löcsei ágából származott, és 1810-ben szerzett polgárjogot Pesten.

³³ Az 1828-ban – egy egykorú kétnyelvű szórólapon (*An alle Menschenfreunde in Ofen und Pest / Az emberiség barátaihoz*, 1828. december 11.) említett – gyűjtést vállaló személyek közül Pesten Karl Krauss és Christian Tekusch, Budán pedig Heinrich Boor kereskedők voltak evangéli-

Habár a karitatív profilú egyesületek a korszak legelterjedtebb egylettípusai közé tartoztak, a társadalomtörténeti elemzésre alkalmas források csak kivételes esetekben maradtak fenn. Ezért, bár például Sopron, Kassa vagy Besztercebánya ilyen tevékenységre alakult szervezetei is jelentősek lennének a témánk szempontjából, jelenleg a pozsonyi jótékony nőegylet felépítése és társadalmi bázisa az, amelyik összevethető a bemutatott pesti esettel. Az 1831-ben létrehozott egylet a pestitől nagyban különböző hagyományú városi társadalomban az evangélikus részvétel egy eltérő mintázatát alakította ki.³⁴ Pozsony azon szabad királyi városok közé tartozott, amelyek döntően német polgárságában a reformáció után a protestantizmus erős bázisa fejlődött ki, amit az ellenreformációhoz kapcsolódó uralkodói beavatkozás csak mérsékelni tudott (a török terjeszkedés pedig el sem érte). Az ilyen városokban a 18. századra sajátos rendszer alakult ki, melynek lényege, hogy a városvezetésben paritást tartottak fenn az evangélikus és a katolikus „oldal” között a városi tanácsban és a választott polgárságban (olykor az alsóbb városi hivatalokban is), miközben a városi népességen belül egyre inkább a katolikus többség irányába tolódtak el az arányok, több tekintélyes polgári foglalkozásban pedig sokáig fennmaradt a hagyományos evangélikus túlsúly.³⁵ Mindez azért fontos egyesülettörténeti vonatkozásban, mert látható, hogy ezekben a szervezeti szempontból előzmény nélküli intézményekben külön magyarázat és külső nyomás nélkül, mintegy automatikusan vették át a felekezeti paritás gyakorlatát: a vezetőtestületek tagságán fele-fele arányban evangélikusok és katolikusok „osztottak”, akár a választmányt, akár az egyéni tisztségeket (egyleti orvos, titkár és pénztárnok) vizsgáljuk.³⁶

A fentiekből az is következik, hogy ebben az esetben az evangélikus szerepvállalás mértékét nem lehet az egyesületi aktivitáson keresztül felmérni, azonban a pozsonyi jótékony nőegylet sajátossága megragadható a lutheránus részvétel szempontjából. Feltűnő ugyanis, hogy az egylet vezetésében azonosítható evangélikus személyek döntően friss betelepültek voltak a koronázóvárosban, miközben a 18. században még számos, törzsökösnek tekinthető protestáns polgárca-

kusok. Közülük Krauss a Deák téri templomot megtervező, de korán elhunyt Johann Krauss építész és az alapítás óta legalább 1847-ig nőegyleti választmányi tag Elisabeth Bogsch fia. Tekuschra, illetve a szintén mobilis családban született Heinrich Boorra (sz. 1795) – akinek nagyapja még Sopronban volt marhakereskedő, apja viszont már Pozsonyban kalapkészítő: Tóth 2009: 174, 185.

³⁴ Az eredetileg „A jót és hasznosat elősegítő egyesület” néven működő szervezet korabeli történetéhez: Tóth 2009: 123, 126–127.

³⁵ Az 1760-as években a városi tisztújításokról a Magyar Királyi Kancellária számára felküldött jelentések visszatérően utalnak ilyen szabályra: MNL OL A 20. Pozsony esetére: Tóth 2009: 133.

³⁶ Tóth 2005: 126–127. Az alapításról lásd az egyleti titkár által írt korabeli munkát: Ballus 1833. Pozsonyban egyébként az 1837-ben megalakult kaszinó vezetésében is megmutatkozott a törekvés a paritásra: az alapításkor a három egyesületi igazgató közé egy főnemest, valamint egy-egy evangélikus, illetve katolikus polgári kereskedőt választottak meg (Tóth 2009: 125).

lád élt ott.³⁷ Ez azért figyelemre méltó, mert a fővárosi kormányzások Budára költöztetését követően és a türelmi rendelet által megnyílt szélesebb érvényesülési lehetőségek nyomán a vezető pozsonyi evangélikus családok egy része elhagyta a koronázóvárost, és Pestre (vagy más városokba, köztük Bécsbe) települt, vagyis a pozsonyi német evangélikus gyülekezet elitje jelentős mértékben kicserélődött.³⁸ Ez tehát azt jelenti, hogy hiába tekintett vissza hosszú múltra az evangélikus polgárság jelenléte Pozsonyban, valójában – Pesthez hasonlóan – ott is döntően becsvágyó *homo novus*ok képezték az evangélikusság részéről a jótékony egyesület alapítói körét, így a helyi társadalomban az egyesületi buzgalom révén szerzett presztízs a szélesen felfogott társadalmi felemelkedés egyik területeként értelmezhető. Megmutatkozik ez abban is, hogy az egyesület által kezdeményezett, a városban a koldulás felszámolását célul kitűző akció keretében végrehajtott gyűjtésből az evangélikus lakosság milyen sajátos alakzatban vette ki a részét: az összesen 8813 konvenció forint bevételt eredményező gyűjtésen belül a közel 2500 felajánlásból a legalább 10 forint értékű 184 tétel között csak 27 érkezett evangélikus személytől, és ennek nagyobb súlyú része is a birtokos nemességtől vagy első generációs pozsonyi polgár kereskedőktől származott.³⁹

TOVÁBBI EGYLETTÍPUSOK

Figyelemre méltó az 1848 előtti korszak legelterjedtebb egylettípusa, a kaszinó esetében is a lutheránus egyházhoz tartozók részvétele. A legjobban feldolgozott és egyben a többinek is mintaként szolgáló pesti esetében rendelkezésre áll

³⁷ Nemcsak a választmányba az evangélikusok részéről bekerült pap, Samuel Stromszky harmadik lelkész nem született helyi családban (ami az egyháziak esetében általános jelenség), hanem a hozzá hasonlóan bazini származású, korábban magán-nevelőintézetet működtető Johann von Blaskovits (egyleti „pedagógiai felügyelő”) és a szintén szomszédosnak számító Modorban született Paul von Ballus borkereskedő (egyleti titkár), továbbá az egyesületben számvevőként is szerepet vállaló, győri hátterű Mathias von Habermayer nagykereskedő és a nagyszebeni Simon Peter Weber nyomdász és városi tanácsnok sem. Vagyis az alapítás idején az evangélikus választmányi tagok közül csak Andreas Samuel Royko nagykereskedő és az egyik egyleti orvos tisztségét is betöltő Gottfried Würtzler volt pozsonyi gyökerű, ám az utóbbi egy másik értelemben szintén a mobilitást képviselte: felmenői szücs (tehát polgári) mesterségével szakítva orvosi végzettséget szerzett, és épp az egyesületalapítás időszakában (1831 januárjában) vette feleségül a lányát Moson vármegye alispánja, Torkos Mihály, ami jókora társadalmi rangemelkedést jelenthetett Würtzlernek.

³⁸ Tóth 2016.

³⁹ Jahresbericht 1837. A lutheránus lakosság részéről a legnagyobb tétel a széleskúti születésű Adam Jurenák és a Nürnberg környékéről bevándorolt Ulrich Andreas Sperl terménykereskedőktől (50-50 pengőforint) érkezett az egyesület pénztárába, az alapításkori választmányi tagok közül Habermayer 16, Blaskovits 10 forinttal járult hozzá a szegények segélyezésének költségeihez (Weber 6, Ballus, Royko és Würtzler 5-5, Stromszky 4 forintot ajánlott fel). Ezeket az összegeket jelentősen felülmúlta a rendszeresen a városban tartózkodó katolikus főnemesség (Grassalkovits herceg, Batthyány, Esterházy és Zichy grófok stb.) által adott 50–100 pengőforint, valamint a katolikus egyházi intézmények által vállalt hozzájárulás (különösen a társas káptalan által nyújtott 320 forint).

majdnem – egyetlen hiányzó évtől eltekintve – az összes tagnévsor, és bár a hivatalos nyomtatványok nem utalnak felekezeti hovatartozásra, az 1836–1837-es gyülekezeti tisztújítás idejéből fennmaradt névjegyzékkel összevetve lehetséges a lutheránusok részvételi hányadát megítélni.⁴⁰ Ebből megállapítható, hogy az 1848 előtt felvett 1013 személy közül legalább 62 a pesti evangélikus gyülekezetnek volt a tagja, ami felülreprezentáltságot jelez a városi lakosságra jellemző 2,1 százalékhöz képest.⁴¹ Éppennyire fontos, hogy ez a kör – akárcsak maga a gyülekezet – társadalmilag igen heterogén, s e társadalmi mozaiknak fontos eleme a Pesthez közel birtokos és a városhoz kötődő, csekély számú főnemesség (a Podmaniczky és Prónay bárói nemzetségek tagjai), a türelmi rendelet nyomán országos pozícióba került *benepossessionatus* köznemesi kör (Ambrózy Lajos helytartótanácsi tanácsos, Szirmay Ádám királyi táblai bíró), a születő pesti „fővárosi” szellemi életben szerepet játszó köznemesek sora (Kubinyi fivérek, Döbrentei Gábor, Benyovszky Péter), de nagyszámú, polgári jellegű tevékenységből megélő személy is. Az utóbbi csoport vonatkozásában kiemelendő, hogy miközben az 1828-as névkönyv még csak 201 tagot sorol fel, ebben már megtalálható Gömör Károly patikus, Friedrich Kappel és Johann Georg Sartory nagykereskedők neve, akikhez 1829-ben Karl Lichtl („műkereskedő”, később cukorgyár-alapító) és Otto Wigand (könyvkereskedő), 1834-ben Friedrich Liedemann, 1835-ben Leopold Guggenberger, Nádasy (azelőtt Trsztyánszky) István, Raits József és Ludwig Vogel kereskedők, valamint Heckenast Gusztáv (könyvkereskedő) csatlakoztak – a teljesség igénye nélkül sorolva a Casinóba tagnak felvett evangélikus, polgári személyeket.

Míndez egyrészt amiatt jelentős, mert az eredetileg Széchenyi és főnemesi baráti köre által alapított pesti Nemzeti Casino az 1830-as években fokozatosan nyitott az arisztokrácia alatti társadalmi rétegek irányába: 1828-ban 12 fő (5%), az 1829–1834 közötti „ciklusban” felvett 312 új tag közül 25 fő (8%), az 1835–1840 között befogadottak körében pedig 46 (18%) kötődött a polgári megélhetéshez – miközben a köznemesi-úri rendhez sorolhatók részaránya folyamatosan 52% körül ingadozott.⁴² Másrészt ezt a kört közelebből megvizsgálva feltűnő, hogy a felsoroltak nagyobb részének neve egyúttal a – Pulszky Ferenc szerint egyfajta polgári ellenkaszinóként megszervezett – Kereskedői Casino tagjai között is felbukkan. Az utóbbi egyesület esetében kiemelendő, hogy megalapítása egy bonyolult szervezetszoport részét képezte, amelynek tagja volt a Keres-

⁴⁰ A kaszinói névkönyvekre és az adatbázis (az ittenihez képest más szempontú) elemzésére: Tóth 2011. A gyülekezet névsora: EOL PE I.a.55.

⁴¹ Habár a városi népességarány a források megbízhatóságának problémái miatt ennél mélyebb vizsgálatot igényel, kiindulópontként valószínűleg elfogadható a várostörténeti monográfia 1831-re vonatkozó adata, mely szerint a 63 036 fős népességből 1338 volt evangélikus (Nagy L. 1975: 397).

⁴² Tóth 2005: 149. A székház építésére alakult kör első elnöke eleinte az (ekkor már 71 éves) idősebbik Liedemann volt, akinek a helyére még 1827-ben (a nála jelentősen fiatalabb, Pesten 1813-ban polgárjogot szerzett) Sartory lépett, és ettől kezdve folyamatosan ő képviselte a szervezőket az alapítás és az építkezés során (Pólya 1896: 382, 385).

kedelmi Testület székházát működtető részvénytársaság és a tőzsde előzményének tekinthető Kereskedelmi Csarnok is, és hogy e szervezetek kapcsolatát jól bizonyítja a vezetői kör nagyfokú átfedése.⁴³ E kör összetételét megvizsgálva feltűnő, hogy a Kereskedelmi Csarnok választmányának kilenc tagja közül három fő – Friedrich Liedemann, Sartory és Heckenast – volt evangélikus (köztük Sartory az elnök), és ugyanez a három személy egybeesik a részvénytársaságot működtető tízfős választmány lutheránus tagjaival, akik egyúttal a Kereskedelmi Casino választmányának hat evangélikus tagja közt is megtalálhatók (rajtuk kívül még Guggenberger, Friedrich Fröhlich és Christian Fuchs).⁴⁴ Ha mindezt egybevetjük azzal, hogy az említett személyek egyben a hagyományos szabad királyi városszervezet külső tanácsi funkciót betöltő intézményében, a választott polgárságban is tagságot szereztek, akkor világosan látszik, hogy létezett egy olyan evangélikus nagykereskedői mag Pesten, amely a város közéletében a szűken vett szakmai sikerein túl is képes volt társadalmi elismertséget szerezni, és ambicionálta a közéleti szerepvállalást.⁴⁵

Végül az evangélikus hátterű értelmiség természettudományos profilú egyesületekben játszott szerepét vizsgálom meg. Az 1837-ben kezdeményezett Buda-pesti Királyi Orvosegyesület, valamint az 1841-től működő Királyi Magyar Természettudományos Társulat (KMTT) és az ugyanabban az évben indult, laza, állandó tagsággal és szervezettel nem is rendelkező „magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései” éves rendszerességű rendezvénysorozat első pillantásra egymástól független szerveződések, sőt feltehetően rivalizáltak is egymással, ám a tagok személyi egybeesése ellentmond ennek a benyomásnak.⁴⁶ Ráadásul az egyszerre többen is szerepet vállaló lutheránus orvosok és patikusok személyi köre jelentősnek látszik, és egyben a hazai német evangélikus polgárcsaládok elitjéhez kapcsolódik.⁴⁷ A pesti egyetem orvosi karán működő doktorok által kezdeményezett orvosegyesületnek alapítása óta 1844-ig Mokossinyi Mihály orvos volt a pénztárnoka, aki Pesten az evangélikus gyülekezetnek volt tagja, és feltehetően az azonos nevű, armalista lelkészdinasztia leszármazottja, amely a 18. században leginkább alsó-magyarországi gyülekezetekben szolgált.⁴⁸ Ugyanennek az egyesületnek a vezetőségében fokozatosan lépett egyre feljebb – 1840-től titkári, 1841-től főtitkári, 1844-től alelnöki, 1846-tól 1862-ig elnöki tisztségre –

⁴³ Tóth 2005: 155–160.

⁴⁴ Tóth 2005: 253, amely a három intézmény 1836. évi vezetőségének táblázatba szerkesztett változata.

⁴⁵ A választott polgárság tagjait betűrendben közli: Schmall 1899: 142–162. Megjegyzendő, hogy Friedrich Liedemann, Sartory és Guggenberger is csak évekkal a casinói felvétele után (az előbbieket 1838-ban, az utóbbi 1843-ban) került be a választott polgárok közé, vagyis a pesti kereskedői közéletben játszott tevékeny szerepük a városi tekintélyük megalapozásához vezető út részeként értékelhető.

⁴⁶ Tóth 2005: 175–180.

⁴⁷ Az evangélikus felekezeti orvosok és természettudósok a természeti környezet „varázstalanításában” – racionális eszközökkel történő leírásában és megvizsgálásában – játszott szerepére: Tóth 2017: 112–115.

⁴⁸ Nagy I. 1857–1868: VII. 541.

az a Johann Wagner belgyógyászprofesszor, aki 1811-ben egy trencsényi háttérrel Komáromban letelepedett evangélikus polgár és mézeskalácsos-mester családjában született, 1832-től a bécsi egyetem orvosi karán tanult és szerzett diplomát, majd Pestre kerülve az itteni lutheránus egyházhoz csatlakozott.⁴⁹ A természetvizsgáló vándorgyűlések résztvevőinek állandóan változó körén belül egyrészt az érdemel figyelmet, hogy a szervezésben – a mindig a helyi vezető notabilitás (arisztokrata főispán vagy püspök) által betöltött elnök helyett – főszerepet vállaló alelnöki tisztséget folyamatosan az országos szellemi élethez tartozó evangélikus nemesurat (Kubinyi Ágostont, illetve Pulszky Ferencet) találunk. Ennél fontosabb azonban, hogy a résztvevők körében jelentős számban azonosíthatók a szabad királyi városok evangélikus polgári elitjéhez tartozó családok fiai.⁵⁰ Bár az evangélikusként azonosított személyek aránya valószínűleg nem meghatározó a teljes résztvevői körhöz mérve, ám az aktív szereplésük súlyára nézve valószínűleg jellemző adat, hogy az első, pesti gyűlésen az előadást is vállalók közt többségükben lutheránus orvosokat találunk, köztük az iglói születésű (és az előadását még nem magyarul, hanem latinul megtartó) Karl Fromholdot, Magda Károlyt és – a nevét csak 1849-ben Mereire magyarosító – August Schöpföt, és hogy a rendezvény szüneteiben bemutatót tartó orvosok is ebből a körből kerültek ki: Schöpf „kancsalszem műtétet” hajtott végre az érdeklődők előtt, Karl Nendtvich pedig kémiai kísérlettel nyűgözte le (magyarul) a publikumot.⁵¹ Végül, a KMTT esetében is érzékelhető az evangélikus polgárcsaládok jelentős súlyú jelenléte, amit példázhat az egyesület pénztárnoki posztját betöltő Jármay Gusztáv (1816–1896) pesti patikus személye – akinek apja, a kassai német evangélikus gyülekezetnek lelkészeket és világi felügyelőt adó, armalista családban született Joseph Ochs kereskedő 1830 előtt magyarosította a nevét –, és a főleg a pesti vásárookra időzített bemutatók során aktív további személyek.⁵² Ha ehhez hozzátesszük, hogy a szintén egyesületi keretek között megalapított szegénygyermek-kórház kezdeményezője a győri evangélikus mészárosmester fiaként született,

⁴⁹ Születésére: MNL OL X 10507. Bécsi iskolázására: Szögi 2013: 178.

⁵⁰ Például a pécsi gyülekezetet megalapító, késmárki posztós családban született Karl Nendtvich patikus, akihez az 1845-ös pécsi gyűlésen még három fia (két gyógyszerész és egy mérnök) is csatlakozott, a már említett Jurenák pozsonyi nagykereskedő Pesten gyógyszerészként működő, Joseph nevű fia, valamint a Boor, a Czilhert, a Liedemann, a Mauksch, a Mályusz, a Moisisovich, a Nehrer, a Rombauer, a Schulek, a Szontagh, a Szuchy, a Wagner és a Zípsér családhoz tartozó orvosok, gyógyszerészek és mérnökök. A tisztikart és az összes vándorgyűlés teljes névsorát közli: Chyzer 1890.

⁵¹ *Orvosi Tár* Új folyam 1. 23. (1841. június 6.) 353–358. A szintén pesti gyülekezeti tag Fromhold származására: Hőgyes 1896: 238. Fromhold a kiegyezés utáni években egy ideig a német gyülekezet inspektori tisztségét is betöltötte (Doleschall 1887: 174).

⁵² Kassai ev. ker. akv. 1830. A tagok közt találjuk a korábban említett Würtzler pozsonyi orvos Pestre települt gyógyszerész unokaöccsét, a helyi gyógyszerésztisztület későbbi elnökét, Wilhelm Würtzler, valamint Joseph Jurenákot, Karl Boort és azt a Garay Sámuel, aki feltehetően a gyülekezet egyik első taga, az 1786-ban polgári jogot szerzett, lőcsei származású Garay Sámuel kereskedő közeli rokona volt. A felsoroltak mind azonosíthatók azonos nevű, a pesti gyülekezetben 1836-ban tag személyekkel. A KMTT történetére: Kátai 1866.

majd Pestre települve elsőként ortopédiai intézetet alapító August Schöpf volt, később pedig segédorvosa, az iglói gyökerű, a családnevét Bockról magyarosító Bókay János vette át az intézmény vezetését, akkor azt látjuk, hogy a Pestre települt lutheránus orvosok egyszerre töltötték be kimagasló szerepet a közegészségügy szervezésében, a tudományos eredmények népszerűsítésében és a természet-tudományos profilú egyesületek megszervezésében.

EGYESÜLETI AKTIVITÁS ÉS TÁRSADALMI HÁLÓZATOK

Bármennyire is heterogén az itt csak vázlatosan és csak néhány látványos példára szorítkozva bemutatott egyesületi részvétel mind az egyes egyetek tematikus profilja, mind az említett személyek aktivitásának módja szempontjából, a felsorolt példák alkalmasak bizonyos következtetések levonására. Jól látszik, hogy Pesten egy igen kis létszámú közösség – a néhány női nevet is tartalmazó 1836-os gyülekezeti névsor szerint alig 166 fős evangélikus kör – számarányát jelentősen meghaladó szerepet töltött be az egyesületi szerveződésben, és bár nincs az evangélikus polgárság által lakott más városokról hasonlóan részletes adatunk, de – a szabadkőművesség társadalmi háttéréről megrajzolt kép alapján – valószínűsíthetően a régi lutheránus központokban is magas aktivitást fejtett ki ez a társadalmi kör. Igaz, több okból sem lehetséges ellenpróbát tenni, részint mert a katolikus polgárcsaládokra nézve nem végeztek hasonló, családtörténeti szintű alapkutatásokat, részint pedig mert az egyesülettörténet szempontjából kulcsfontosságú források csak roppant hézagosan állnak rendelkezésre, így ismereteink szükségszerűen mozaikosak maradnak a jövőben is. Ennek ellenére megkockázatható, hogy az evangélikus polgárság kiemelkedő szerepet vállalt a korszakban újszerűnek tekinthető társadalomszerveződési forma adaptációjában.

Mindez azért jelentős fejleménye az újkori hazai társadalomtörténetnek, mert egyik kulcseleme annak a szélesebb folyamatnak, amelyet az 1990-as években a polgárosodás fogalmával igyekezett leírni a kutatás. A fogalom pontosításához jelentős mértékben hozzájáruló Benda Gyula a polgárosodás aspektusai között kiemelte az individualizációt, amelyhez kapcsolódóan „az egyetek, a társasági és a családi élet új formáit” hangsúlyozta.⁵³ Jelen kontextusban arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy a rendi társadalom kereteinek oldódásával a városi polgárságnak – a társadalmi felemelkedés terén ambiciózus, ám vagy felekezeti kisebbségi helyzetükből adódóan, vagy bevándorlóként a hagyományosan tekintélyt adó polgári pozíciókba való bejutásban korlátozott – evangélikus tagjai az egyesületi szervezeti forma révén tudtak a városi közösségekben tekintélyt szerezni. Ez azonban önmagában nem magyarázza meg az itt vizsgált csoport gyors bekapcsolódását az egyleti mozgalomba.

⁵³ Benda 2006 [1991]: 344.

Valószínű, hogy a mintaközvetítés során fontos szerepet kapott az említett személyeknek a másutt töltött iskolaévekhez és egyéb, az utazásaikhoz kapcsolódó személyes tapasztalata, és esetleg a levelezéshez kapcsolódó tájékozódása. Ilyen hatásokra utal legalábbis Abafi, amikor a pesti szabadkőműves-páholy megszervezése kapcsán azt hangsúlyozza, hogy Liedemann és egy társa bécsi páholyból érkezett, és az erdélyi szász szabadkőművesség kialakulásánál is vélhetően szerepet játszott az alapítók jenai és erlangeni egyetemjárása és az ott és akkor szerzett tapasztalataik.⁵⁴ A pesti jótékony nőegylet esetében Schedius bécsi kapcsolatait feltételezhetjük ugyanígy. Valószínű, hogy a személyes levelezések felkutatása és filológiai vizsgálata újabb érveket hozhat majd ebben a kérdésben. Létezik azonban egy olyan vizsgálati módszer, ami – igaz, csak közvetve – alátámaszthatja az egyleti szerveződés iránti fogékonyság feltűnően gyors elterjedését.

Az egyesületekben aktív személyek közötti, az egyleti aktivitást időben megelőző különféle kapcsolatok megléte hozzájárulhat ugyanis annak igazolásához, hogy ezek az ismeretségek számítottak az egyleti tagság rekrutációjában. Az ilyen ismeretségek közé sorolható elvben a diáktársi ismeretség – különösen a lakóhelytől távoli közegben –, de ennél általában könnyebben rekonstruálható kapcsolathálót képez a rokonság rendszere. Ez a jelenség a legjobban a pesti jótékony nőegylet esetében igazolható. A korábban felsorolt aktivisták közül hárman is sógornői viszonyban álltak egymással, aminek az a gyökere, hogy az 1770-es években Pozsony-Váraljára, majd onnan Pozsonyba települt, de ruszti születésű Johann Georg Birnstingel (?1746–1831) nürnbergi árus, kereskedő nagyszámú gyermeke közül hárman is Pestre települtek a századforduló környékén. A győri születésű Raits Sámuel (sz. 1765) kereskedő 1795-ben kapta meg a polgárjogot Pesten, majd a rákövetkező évben vette feleségül Pozsonyban Birnstingel legidősebb lányát, Barbara Katharinát, és ezt a párt 1808-ban Christina Elisabeth Birnstingel és férje, Karl Freyburg, majd 1814-ben az ifjabb Johann Georg Birnstingel és neje, Christina követte (a dátumok a polgári cím megszerzésére utalnak). A férfiak mind a Váci utcán boltot nyitó kereskedők. Mindez azért jelentős számunkra, mert a három feleség egy évtizeddel később a nőegylet aktív körében bukkant fel. Ám ez a kapcsolatháló ennél is kiterjedtebb, ugyanis Raits feltehetően régebb óta személyes kapcsolatban állt a nőegyletet utóbb megszervező Schediussal, mivel bátyja, Raits Pál lelkész Győrben 1790-ben kötött házassága alkalmával a völegény tanújának szerepét Schedius apja, a győri evangélikus városi tanácsnok, Christoph Schedius (1738–1806) látta el. Ráadásul Schedius a Gömör családdal is rokoni kapcsolatban állt: a pesti professzor egyik sógora, Torkos Pál a győri, majd pozsonyi Gömör nemesített orvosdinasztia leszármazottja volt.⁵⁵ E családi háló felgöngyölítése nyomán úgy tűnik, hogy

⁵⁴ Abafi 2012: 280.

⁵⁵ A győri evangélikus egyház anyakönyvei (MNL OL X 3845): 1790. február 11. Paul Raits és Sophia Habermayer házassága; 1796. május 10. Torkos Pál és Clara Schedius házassága. Egy másik típusú közeli kapcsolatot sejtet a felmenőknek a győri egyház vezetésében játszott szerepe: a türelmi rendelet után újraalapított gyülekezet konventjében az 1780-as években

a nőegylet evangélikus polgári magja mögött egy Schediushoz kötődő, győri eredetű kapcsolati rendszer állt, amely eredetileg persze a rokonok pesti megtelepedését segíthette elő (Gömöry Károly 1804-ben megszerzett pesti polgári jogállásában is szerepet játszhatott), de immár pesti lakosként a jótékony nőegylet megszervezésénél is gyümölcsözőnek bizonyulhatott. Egy másik, a családi kapcsolatokhoz kapcsolódó szerkezet, amikor (jellemzően a nőegyletekben) a meny folytatja az anyós szerepét. Az ilyen intergenerációs szerepátadásra a Liedemann család lehet a példa: a gyülekezeti kurátor Johann Samuel Liedemann felesége, Julianna Herrmann (?1768–1834) az alapítástól legalább 1831-ig működött aktivistaként a nőegyletben, ám menyje – Friedrich Liedemann felesége, Rosa Riecke (1796–1884) – már az 1823-ban kiadott egyleti beszámolóban felbukkan mint választmányi tag, és jóval később (1860-tól), a gyülekezet árvaegyletének női választmányát vezetve hasonló polgári karitatív tevékenységben vállalt vezető szerepet.⁵⁶

Igaz, a rokoni kapcsolat megléte csak formális keret, és nem árul el sokat a viszony intenzitásáról, jellegéről, kölcsönösségéről és előjeléről sem. Ám az egyleti életben aktív evangélikus polgárságon belüli családi kapcsolatok magas aránya mégis azt sejteti, hogy van összefüggés a magánéleti (családi) kapcsolatok és az intézményesült társadalomszerveződés e modern formációjának terjedése között, legalábbis az evangélikus polgárság világában. A szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően a pesti gyülekezetben a kérdéses kapcsolati viszonyok ennél is több réteget rekonstruálhatjuk, amelyek esetében személyes kapcsolat, egyéni közéleti aktivitás és csoporthierarchia összefüggéseit vélelmezhetjük a közösségen belül. A pesti evangélikus egyházzól ugyanis fennmaradtak a névsorok a gyülekezeti tisztségek betöltőiről, az 1834 és 1839 közötti évekről pedig öt tisztújítási jegyzőkönyv is, amelyekből a presbitériumba be nem került jelöltek neve és a szavazatszámok is megismerhetők.⁵⁷ Ebből az adatsorból kiolvasható, hogy igen nagy az egybeesés a gyülekezeti vezetői szerepet kereső és vállaló (és az e tisztségek mögötti, szavazatszámokban mérhető tekintély), illetve az egyesületi életben betöltött posztok között.⁵⁸ Emellett az is megfigyelhető, hogy a nem

Gömöry Dávid orvos (Gömöry Károly nagyapja) és Christoph Schedius ügyvéd is tagok voltak, például az 1783. május 5-i ülés jegyzőkönyvében a névsor velük (mint fő- illetve alinspektorral) kezdődik (RMEGYL B2 Fragmenta Protocollum Conventus Ecclesiastici Aug. Conf. Jaurin., 1782–1809. [oldalszámzás nélkül]).

⁵⁶ Zászkaliczky 2011: 176. A tanulmányban részletesen nem érintett pozsonyi kaszinó esetében legalább nyolc olyan kapcsolatot sikerült azonosítani, amikor két evangélikus tag között sógori vagy após-vó kapcsolat állt fenn.

⁵⁷ Doleschall 1887: 173–175; EOL PE I.a.55.

⁵⁸ Néhány példa: 1834-ben Schediust a fő egyházi és iskolai felügyelői posztra választották meg, Raits Sámuel ugyanekkor a gyülekezet magyar közösségének alinspektori tisztségére kapta a legtöbb szavazatot, Gömöry a pesti főkurátor pozícióját viselte, majd 1839-ben rokona, Karl Krauss vette át ezt tőle. A hat főt érintő, és a tisztújításokon rendszeresen cserélődő német presbitériumi helyekben többek közt Kappel, Sartory, Guggenberger és Fromhold nevével találkozunk, továbbá az e tanulmányban nem említett, szintén egyleti szervezetben létrehozott Testgyakorló

szigorúan vett egyleti keretek között működő városi szerveződésekben is aktívak voltak a már több alkalommal említett kulcsszereplők.⁵⁹

A felsorolt személyi egybeesések alapján megítélésem szerint érdemes megfontolni, hogy a korabeli egyesületek rekrutációjának gyakorlatára mennyire tekinthető általánosan érvényesnek az a liberális szemléletű ábrázolás, amely a szabad be- és kilépésről saját maga dönteni képes *egyéneket* tekinti az egyleti élet „sejtjének”. Az itt bemutatott kép nyomán úgy tűnik, hogy – legalábbis az olyan speciális esetekben, mint a német evangélikus polgárságé – a hasonló kulturális hagyományban szocializálódott és egymáshoz személyi (és ezen belül gyakran családi) kapcsolatokkal kötődő *személyek csoportjai* feltehetően szerepet játszhattak, mint összetartó magok, a különféle városi szervezetek létrehozásának és irányításának folyamatában. Azt azonban az itt vizsgált forrásokból és ezekkel a módszerekkel nem tudjuk megállapítani, hogy a hasonló irányba mutató törekvések háttérben mekkora szerep jutott a közös értékrendre visszavezethető kulturális elemeknek, és mekkora az – épp csak az emancipálódás egy közbülső fázisában lévő felekezeti kisebbség sorsával összefüggő – státuszkompenzációs igyekezetnek mint lehetséges csoportstratégiának. A mélyebb értelmezéshez szükséges ego-dokumentumok híján a kapcsolatháló meghatározó szerepének megfigyelésével és valószínűsítésével kell megelégednünk.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1202.cc. Pest város tanácsának iratai. Végrendeletek és hagyatéki leltárak, 1695–1873.

IV.1209. Pest Város Szegényházi Bizottmányának jegyzőkönyvei, 1833–1875.

Evangélikus Országos Levéltár (EOL)

Pesti Egyház (PE), 1789–1895.

Győr Város Levéltára (GYVL)

IV.1056.a. Tanácsülési Jegyzőkönyvek, 1845.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 20. A Magyar Kancellária regisztraturája, 1618–1770.

A 57. Magyar Kancellária. Királyi Könyvek, 1527–1867.

Iskola igazgatója, egyben a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület választmányi tagja, a dohány-nagykereskedő Christian Fuchs nevével (Tóth 2005: 99, 167–168).

⁵⁹ A nőegylet által 1831 után a városvezetésnek átadott intézmények működéséért felelős Szegényházi Bizottságban ott találjuk Schediust, Gömöryt és Liedemannt (BFL IV. 1209. 1. köt.). A vármegye védnöksége alatt működő vakok intézetének vezetésében pedig az alkurátor Gömöryrn és a választmányi tag Schediuson és Kappelen kívül az a Lissóvenyi László ügyvéd vállalt még szerepet (szintén a nyolctagú választmány tevékenységében), aki a pesti evangélikus gyülekezetben a német alinspektori tisztséget töltötte be 1834-ben, és 1831 óta a Nemzeti Casinónak is tagja volt (Blaskovits 1837: 96).

Mikrofilmtár. A pozsonyi (X 7770) és az eperjesi (X 9483) német evangélikus egyház, illetve a pesti Deák téri (X 2137), a győri (X 3845), a nagyszombati (X 7777), a selmecebányai (X 9482) és a komáromi (X 10507) evangélikus egyház anyakönyvei. Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjtemény Levéltára, Győr (RMEGYL)

B. Konventjegyzőkönyvek, 1763–1990.

Štátný Archív v Trnave (Nagyszombati Állami Levéltár, ŠAT)

I. f/1. Matricula Civium Tyrnaviensium, 1708–1892.

Ecclesiastica, Acta A catholicorum, 1558–1728.

Ballus, Paul von 1833: *Geschichte der Entstehung und Gründung des Waisenhauses in der k. freyen Krönungstadt Pressburg*. Pressburg.

Blaskovits, Johann von 1837: *Pesther und Ofner Wegweiser. Kalender für das Gemein-Jahr 1837*. Pesth.

Csaplovits, Joannes 1820: *Schematismus ecclesiarum et scholarum Evangelicorum Augustanae Confessionis in inchoato Regno Hungariae addictorum*. Pest.

Doleschall, Alexander Eduard 1887: *Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde: aus Veranlassung des hundertjährigen Bestandes der Pester evang. Kirchengemeinde A.C.* Budapest.

Fónagy Zoltán 2013: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II*. Budapest.

Kollár, Joannes 1838: *Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum evang. Aug. Cong. in Hungaria*. Pest.

PJNE 1818: *Ausweis über den bestand des wohlthätigen Frauen-Vereins in Pesth während des ersten Jahres, vom März bis letzten März 1818*. Pesth.

PJNE 1834: *Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz. kir. Pest városában alapított jótévközi Intézetekről, azoknak belső elrendeltetéséről és fenn-állásáról, 1817diki martius elejétől, 1833diki september végéig*. Bécs.

Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom*. (S. a. r. Oltványi Ambrus.) Budapest.

Szögi László 2013: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon, 1789–1848*. Budapest.

Tar Attila 2004: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Abafi Lajos 2012: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. (Az 1900-as első megjelenés hasonmás kiadása.) Budapest.

Bácskai Vera 1989a: Az 1848 előtti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás – módszertan*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) Gyula, 10–20.

Bácskai Vera 1989b: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest.

- Balogh Piroska 2007: *Ars scientiae: közelítések Schaedius János Lajos tudományos pályájának dokumentumaihoz*. Debrecen.
- Benda Gyula 2006 [1991]: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 341–349.
- Blumin, Stuart M. 1989: *The Emergence of the Middle Class. Social Experience in the American City, 1760–1900*. Cambridge.
- Chyzer Kornél 1890: *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig*. Sátoraljaújhely.
- Dominkovits Péter 1994: Adalékok Győr város és megye egyesületeinek történetéhez a reformkor második szakaszából. *Győri Tanulmányok* 14–15. 165–178.
- Egry Gábor 2002: A brassói és a nagyszebeni általános takarékpénztár korai történetének néhány jellegzetessége 1835–1848. *Századok* (136.) 6. 1261–1293.
- Eöry Gabriella 2016: *Kaszinók Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Fabiny Tibor 2000: *Az első kövek. A gyülekezetet, templomot és iskolát építő pesti evangélikusok története, 1787–1811*. Budapest.
- Fábri Anna 1987: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848*. Budapest.
- Fülöp Géza 1978: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest.
- Gall, Lothar (Hg.) 1991: *Vom alten zum neuen Bürgertum. Die mitteleuropäische Stadt im Umbruch, 1780–1820*. (Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert. Band 3.) München.
- Gyömrei Sándor 1957. A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. *Tanulmányok Budapest múltjából*. 12. 197–277.
- Hardtwig, Wolfgang 1984: Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des Vereinswesens in Deutschland, 1789–1848. In: Dann, Otto (Hg.): *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland*. München, 11–50.
- H. Balázs Éva 2005 [1977]: Szabadkőművesség a 18. században. In: H. Balázs Éva: *Életek és korok. Válogatott írások*. (Szerk. Krász Lilla.) Budapest, 146–157.
- Hein, Dieter 1993: Die soziale Konstituierungsfaktoren. In: Gall, Lothar (Hg.): *Stadt und Bürgertum im Übergang von traditionellen zur modernen Gesellschaft*. (Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert. Band 4.) München, 151–182.
- Hógyes Endre 1896: *Emlékkönyv a budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről*. Budapest.
- Kátai Gábor 1866: *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története alapításától fogva máig*. [Pest.]
- Morris, R. J. 1990: Clubs, societies and associations. In: Thompson, F. M. L. (ed.): *The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950*. Vol. 3. Cambridge, 395–444.
- Nagy Iván 1857–1868: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. Pest.
- Nagy Lajos 1975: Budapest története 1790–1848. Társadalom. In: Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Budapest, 373–426.

- Ö. Kovács József 2004: *Az újkori német társadalomtörténet útjai*. Debrecen.
- Pajkossy Gábor 1993: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* (4.) 4. 103–109.
- Pólya Jakab 1896: *A pesti polg. kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története*. Budapest.
- Schmall Lajos 1899: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez*. I–II. Budapest.
- Szentesi Edit 1997: Josef Daniel Böhm Parthenón-fríze. A Fejérváry-gyűjtemény az eperjesi Pulszky-házban. In: Marosi Ernő – Laczkó Ibolya – Szabó Júlia – Tóthné Mészáros Livia (szerk.): *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*. Budapest, 56–69.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Tóth Árpád 2009: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony.
- Tóth Árpád 2011: A pesti Nemzeti Casino reformkori társadalmi összetételének tanulmányai. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk.): *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szeged, 45–56.
- Tóth Árpád 2016: Elvándorló polgárok: az evangélikus polgárság fluktuációja és társadalmi profilváltása Pozsonyban 1780 és 1880 között. Előadás a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2016. évi gödöllői, *Mozgás és átalakulás: a migrációs és társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései* című konferenciáján. (Kézirat.)
- Tóth Árpád 2017: Az evangélikus polgárság súlya és szerepe a Magyar Királyság kulturális, társadalmi és gazdasági életében, 1750–1850. In: Gyulai Éva – Tasi Réka (szerk.): *Reformatio nostra – Protestáns szellemi műhelyek*. Miskolc, 96–123.
- Zászkaliczky Péter 2011: Protestáns együttműködés az elnyomás idején (1849–1860). In: Zászkaliczky Péter (szerk.): *Oltalom a zivatarban. Gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten*. Budapest, 165–188.
- Zerback, Ralf 1997: *München und sein Stadtbürgertum. Eine Residenzstadt als Bürgergemeinde, 1780–1870*. (Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert. Band 7.) München.